

КОЛЕКТИВНЕ ПОМИНАННЯ ПОМЕРЛИХ В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВІСТІ БОЛГАР ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

В даній статті, на основі оригінального польового матеріалу, визначається значення колективного поминання померлих як складової календарної обрядовості, болгар Північного Приазов'я. У компаративних аналогіях з відповідними традиціями в метрополії виявлено сталість колективних форм поминання, їх місце та функціональне значення.

Ключові слова: *Північне Приазов'я, болгарська культура, календарні та поминальні обрядодії.*

Серед завдань сучасної етнології, безумовно важливим є аналіз історичної динаміки етнічних традицій в просторі і часі, що потребує досліджень регіональних культурно-побутових особливостей як українців, так і етнічних груп, які проживають на території держави, а також процесів етнокультурного взаємовпливу. Зацікавленість таким проявом традиційної культури як календарна обрядовість, обумовлена тим, що вона найбільш повно відображає світоглядні особливості хронологічно різних рівнів існування етносу, міжкультурні впливи і взаємодії.

Проблема, поставлена у даній статті, може бути сформульована як визначення значущості колективних поминок у календарній обрядовості приазовських болгар, виявлення паралелей із традиціями в метрополії. Цей феномен ритуальних дій – під назвою "задушниця" – добре вивчений серед болгар на Балканах [1; 2; 5; 6]. У порівнянні з цим пропонується навести емпіричний матеріал одного з діаспорних утворень – болгарського населення Приазов'я ("таврійських болгар"). Серед них виявляється сталість колективних форм поминання померлих, що й дозволяє уточнити наукові знання про місце та функціонально-знаковий зміст стародавнього комплексу шанування предків.

Джерельною базою дослідження є власні спостереження та польові матеріали, зібрані в болгарських поселеннях Степанівка II, Богданівка і Ботієво Приазовського району Запорізької області [4]. Матеріал збирався протягом 2008-2010 рр. на підставі тематичного авторського запитальника та зберігається у вигляді звітів на кафедрі історії та правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького. Методологічною перспективою, з позицій якої розглядаються "задушниця", є вже класичні уявлення про реліктовість колективних жертвоприношень, в яких відобразилися лімінально-ініціальні сюжети. В історіографії також пропонувалося в них бачити залишки яскравого культу предків [3; 7]. Це виступає важливою складовою аграрного суспільства як передумови формування сучасного календарю.

В загальнолюдській звичаєвій системі смерть і потойбічний зв'язок з мерцями має велике значення для живих нащадків. Таке відношення до предків в багатьох випадках є культом і пояснюється з одного боку скорботою та повагою живих до своїх померлих родичів, з другої – побоюванням гніву і обурення мертвих, які можуть втрутитися в життя живих і нашкочити їм.

Виходячи з цього, в кожній культурі здійснюються апотропейні обряди та ритуали. Одним з яких у болгар є задушниця.

Задушниця являє собою звичай шанувати пам'ять всіх померлих конкретної родинно-територіальної спільноти. Вона носить характер жертви, яка приноситься мертвим на кладовище, щоби умилоствить їх та здобути їх прихильність і покровительство над живими родичами [6, с.267]. Задушниця тісно пов'язані з календарною обрядовістю, що *L_7 визначено сільськогосподарською діяльністю. В. Пропп пов'язував дні, в які поминали предків, з перехідними моментами в землеробстві. Так як мешканці "того світу" мають змогу контролювати родючість землі, а через це можуть впливати на добробут і достаток всього суспільства, допомагаючи в сільському господарстві [7, с.25].

Н. Велецька зазначає, що у язичницьких слов'ян з проводами весни було пов'язано коло обрядів, які представляли собою комплекс дій аграрно-магічного характеру. Кінець весни – початок літа – один з найважливіших сільськогосподарських періодів, що мають важливе значення для майбутнього врожаю. Можливо до нього було приурочено і ритуал відправлення на "той світ", який мав забезпечити максимальні умови для росту і визрівання посівів[3, с.66].

Виходячи з вище вказаного, можемо стверджувати, що сучасні календарні поминальні дні мають глибокі корені і трапези які влаштовуються на могилах предків є нічим іншим як жертвою мертвим, згідно з давніми уявленнями про магічну силу предка.

За один календарний рік, згідно церковним канонам, у болгар справляються 3-4 задушниці – субота перед М'ясними заговинами, суботи перед П'ятидесятницею та на Архангеловден. В народному календарі можна прослідкувати до десятка і більше днів, напередодні яких, ввечері, справляються задушниці[2, с.164].

В своїх дослідженнях Хр. Вакарелски відмічав, що в деяких районах, зокрема в Добруджі, задушниці відбуваються шість разів на рік: Петковденска, Димитровденска, Архангеловденска, на Велики четвъртък і "Черна задушница" (Софинден), Спасовден – русалска задушница[1,с.145].

В календарній обрядовості приазовських болгар задушниці, зазвичай, проводяться чотири рази на рік: Софинден (весна), Спасовден (літо), Димитровден и Архангеловден (осінь).

Весною починається важливий цикл в землеробстві. Смерть і воскресіння мертвих за аналогією переноситься на землеробську діяльність як посів (поховання) і паростки (воскресіння) зерна, і в цьому сенсі репродукують родючість та благополуччя в суспільстві[2, с.158].

Літні та осінні поминальні дні носять, відмінний від весняних характер. Перетворення мертвих в покровителів живих, дає пояснення жертвним обрядам. Особливо відоме жертвування перших плодів від нового врожаю, які після освячення в церкві, роздаються в пам'ять померлого. Це є важливим елементом під час літніх та осінніх задушниць. Перший плід вважається носієм найбільшої життєвої сили, яка зазвичай дається від предків[2, с.158].

В рамках даної статті більш детально будуть розглянуті два традиційних загальних поминальних дня Великоднього святкового циклу: Софинден і Спасовден, що обумовлено двома факторами. По-перше – вони займають особливе місце в болгарській календарній обрядовій системі, що пов'язано з віруванням про відпустку душ померлих на землю та їх повернення на "той світ" в цей період. По-друге – в ці дні яскраво розкривається суть поминок і виконуються практично всі ритуальні дії, які здійснюються в пам'ять про покійного.

Слід зазначити, що Софинден не включено в річний календар Болгарської православної церкви. В болгарському народному календарі він зазначений як свято запобігання посухи (празник за предпазване на суша), і він відмічається в понеділок, слід Фоміна неділя. Однак в багатьох довідниках та етнографічних виданнях відзначено, що в деяких районах Північно-східної Болгарії та Бессарабії Софинден відмічають як поминальний, в який роздається їжа в пам'ять про померлого[5, с.5].

Мертві можуть завдати шкоди людям направляючи природні біди – бурі, посуху, град та ін.[2,с.168]. Таким чином, можна констатувати, що Софинден, свято запобігання посухи, не випадково стало поминальним днем, виходячи з вірувань, що мертві предки можуть впливати на природні умови під час вирощування врожаю.

Софинден має велике значення також в календарній обрядовості приазовських болгар і вважається головним серед поминальних днів – Великден на умре лите[4]. Він відмічається як свято. Живі поспішають на кладовище, щоби засвідчити свою пошану до предків. В цей день біля могили намагаються зібратися всі родичі, включаючи дітей, і пом'янути померлого добрим словом та спеціальною їжею.

Прийшовши на цвинтар, усі збираються для загальної панахиди, яку священник служить тут же, після чого роздається поминальна їжа – пудавка (паска, яйця та солодоші) сусідам і знайомим які знаходяться на кладо-

вищі. Як правило подається одна пудавка за всіх померлих родичів, хоча подекуди роздають стільки пудавок, скільки померлих родичів знаходиться на даному кладовищі[4].

Звертаючись до досліджень задушниць в метрополії, в працях В.Васевої, знаходимо, що обряди які здійснюються під час задушниць, стосуються не тільки покійників, котрі завершили своє просторове переміщення в світ мертвих і отримали статус предків-покровителів, але й тих, які все ще знаходяться стані переходу, тобто ще не завершився термін їх індивідуального поминального періоду[2, с.153]. Автор зазначає, що окрім індивідуальних поминок, таких мерців обов'язково поминають і на колективних задушницях.

Отже, повертаючись до кількості пудавок, які роздаються болгарами Приазов'я, треба відмітити що, окрема пудавка дається за родича, померлого менше ніж рік тому.

Після панахиди всі розходяться до могил своїх близьких, приливають їх вином або водою навхрест, ставлять на могилу запалену свічку, прикрашають надгробок живими та штучними квітами, залишають на тарілці одну пудавку.

Якщо на кладовищі є ще могили рідних, то їх обходять по черзі, виконуючи всі вказані вище дії. Після чого зупиняються біля однієї з могил. Як правило, це найдорожчий родич, або недавно померлий. Накривають стіл (практично біля кожної могили передбачено маленький столик з лавкою) і розпочинають поминальну трапезу зі словами: "Бог да гу прусті"[4], під час якої згадують покійного, його добрі справи і т.п.

Обов'язково трапезу розпочинають зі спеціальної обрядової каші – колива (куті), яку готують з пшеничних зерен, а частіше з рису. Що стосується зовнішнього вигляду і оздоблення даної страви, то тут не спостерігається особливих відмінностей. До колива можуть бути додані горіхи, ізюм, дрібні цукерки, курага та консервовані ягоди.

Трапеза продовжується до 11 – 12 годин дня, після чого родичі знову обходять могили своїх рідних, прощаються з ними і йдуть з кладовища, не обертаючись.

Залишок дня відбувається як свято. Родичі, які приїхали здалеку, збираються у рідні, яка проживає в даному селі і продовжують спілкування за накритим столом, де окрім поминання померлих, діляться новинами, розповідають про себе і т.п.

Багато респондентів зазначає, що це майже єдиний день на рік, коли вони можуть побачитись з рідними. Віддавши пошану мертвим – поспілкуватись з живими – збирає са да пуменем мъртвите и да са видим със живите. Кой гу знае ко ша бъде чрез гудината[4].

В поминальній обрядовості болгар збереглося вірування, що перед Великоднем Господь дає відпустку (Разпус) мертвим і протягом сорока днів душі померлих знаходяться серед живих.

Дослідники поховальної обрядовості болгар в метрополії звертають увагу на те що, в цьому віруванні виявляються деякі розбіжності у визначені дня, в який відбувається Разпус: субота перед Вербною неділею (Върбница) або ж Чистий четвер (Велики четвъртък) перед Великоднем (Великден) і, в решті решт, на сам Великдень.

Як зазначає І.Міглев серед болгар метрополії визначились три варіанти щодо дня в який відпускаються душі померлих:

- в деяких селах Добруджі з місцевим населенням і прилеглих до цього району селищ цим днем є Върбница;
  - для більшість добруджанців, а само переселенців з Північної Добруджі це є Велики четвъртък;
  - серед маленької частини населення днем Разпусу є Великден[5, с.13].
- Таке співвідношення від відмічає і серед болгарського населення Бесарабії.

Спілкуючись з респондентами в болгарських селах Північного Приазов'я було з'ясовано, що вірування у відпустку душ померлих існує і є досить стійким, що підтверджується обрядовими діями на Спасовден. Однак, серед приазовських болгар, день в який відбувається разпускането на мъртви[4], потребує уточнення.

Спасовден (Вознесіння) є задушницею проміжного періоду. Вона одно-

часно відноситься до весняного календарного циклу, в якому сильна ідея смерті і воскресіння, яка втілена в уявленнях про прихід душ померлих на землю та їх повернення назад до світу мертвих, а також до літньо-осіннього календарного циклу, коли покійники перетворюються на предків-покровителів і поминальна обрядовість має жертвний характер.

На Спасовден в пам'ять про померлого обов'язково роздаються перші достиглі черешні. В Болгарії задушниця на Спасовден ще називається Черешова задушниця але незалежно від того, на перший план виходять риси, які об'єднують Спасовську задушницю з іншими весняними задушницями Великоднього циклу[2, с.158].

Багато обрядових дій цього дня пов'язані саме з поверненням мерців. Живі повинні обов'язково їх виконати, щоби не завадити мертвим повернутися вчасно на "той світ". Вважається якщо, з якихось причин, душа померлого не встигне повернутися в свій світ – вона цілий рік блукатиме між світом живих і світом мертвих і стає небезпечною для живих.

Обрядові дії, які здійснюються в цей день, розкривають риси, що характеризують покійника як обрядовий об'єкт, як істоту, що знаходиться у лімінальному стані. Мертві в цей момент знаходяться в повній залежності від поведінки живих, втрачають свою могутність як всесильні предки-покровителі[2, с. 161].

Відповідно до народних вірувань, душі померлих в цей день стоять біля воріт кладовища і чекають приношень від своїх родичів і, якщо ніхто не згадає про них, не прийде на могилу і не принесе обрядову їжу – вони повертаються на "той світ" засмученими і голодними, захопивши із собою лише жменю землі з кладовища. Саме тому родичі намагаються як слід виконати всі поминальні ритуали цього дня.

Ще з вечора готуються пудавки (печиво, цукерки, варені яйця і обов'язково булочка). Готують пляшку вина. Все це складають на святково прибраний стіл, посеред якого, пізно ввечері запалюють свічку, яка повинна горіти усю ніч. Вважається, що в цю ніч мертві востаннє відвідують будинки своїх рідних і не можна їх образити не накривши стіл, а свічка має допомогти їм знайти дорогу.

Рано вранці, до сходу сонця, обходять сусідів і роздають їм пудавки. В цей день обрядова їжа, що роздається має бути покладена на тарілку і віддається разом з нею, в крайньому разі в прозорому пакеті який не зав'язують. Вважається, що так мертві бачать чим їх поминають.

Також, перед сходом сонця, відвідують кладовище, щоби зігріти могили перед поверненням в них мерців. Для цього беруть свічку, яка горіла вночі (якщо вона догоріла, від неї запалюють нову) і, захищаючи її від вітру, йдуть до цвинтаря. Виходячи з двору, не закривають хвіртку. Вважається, що мертві повинні вийти а свічка їм освітить шлях.

Раніше, прийшовши на кладовище, від цієї свічки запалювали соломку, яку розкладали навколо могили. Зараз дехто спалює газети в ногах могили, а частіше – тричі обходять могилу зі свічкою і ставлять її зверху могильного пагорба. Поряд на тарілку кладуть печиво, цукерки, яйце і обов'язково черешні, як жертва від нового врожаю. Особливо це є важливим для жінок, які мають померлих дітей. Протягом року будь який плід від нового врожаю потрібно освятити в церкві і роздати в пам'ять про померлу дитину, і тільки після цього можна їсти самій.

"Ду Спасовден майката на умрялу дите не може да яде ништу ут нов урожай, заштото на "онзи свят", когато се раздават тува нешту – дитето няма да гу яде. Ду Петровден – абалки, грозде..."[4].

На Спасовден коливо не готують і не роздають. Вважається, що мертві дуже поспішають, і можуть розсипати кашу. А почавши її збирати – запізняться. Таке вірування знаходимо і в етнографічних матеріалах зібраних в метрополії, з однією відмінністю, що коливо в цей день готується для поминання душ які нещодавно померли[2, с.159].

Могилу обов'язково приливають навхрест водою або вином. Обмінюються поминальною їжею з присутніми на кладовищі родичами і сусідами. Виконавши всі обрядові дії, незабаром повертаються до дому, не оглядаючись. Деякі повертаючись з кладовища тричі нахиляються, висмикують жмут трави і кидають його позад себе.

До осіннього календарного циклу у приазовських болгар відносяться

задушниці які відзначаються на Димитровден (жовтень) та Архангеловден (листопад).

Як правило, в цей час припиняються усі сільськогосподарські роботи. Річне коло повертає на зиму і цей перехідний період в аграрному суспільстві не міг залишитись не відзначеним. Осінні календарні задушниці є кульмінацією обрядового поминального циклу.

За народним календарем від Димитровден починається зима. Дуже поширеним є прислів'я: "Свети Георгги лято носи, а свети Димитр – зима". Як вісник зими і холоду св. Димитр пов'язувався зі світом мертвих. Саме тому в суботу, напередодні цього свята відзначається одна з задушниць. В цей день родичі покійних вранці йдуть на кладовище. Обов'язково несуть із собою воду, щоб прилити могили своїх близьких. Роздається коливо та поминальний хліб.

Самою великою задушницею осіннього циклу є Архангелова задушниця тому що тісно пов'язана з віруванням, що Архангел Михаїл є ангелом смерті (Вадидушник). В цей день в церкві правиться загальна панахида за душі померлих. Молим са за душею на м'єртвите и палим свещ. Ходим на гробища, чистим гробовете, украсяваме с цветя, приливаме с вино или вода[4].

Після відвідування кладовища, повертаються додому і справляють святкову трапезу. Серед блюд, обов'язковими є кутя, обрядовий хліб (питка), м'ясо, частіше за все курка, вино. Також на столі присутні фрукти та овочі, щось з солодоців. Як правило, намагаються приготувати такі страви які подобались покійному.

Висвітлюючи календарні поминальні дні, не можливо не торкнутися символічного значення обрядової їжі, яка невідступно їх супроводжує.

По-перше, головною стравою є коливо (кутя). Вона присутня на всіх задушницях. Пояснення її обов'язковості в поховально-поминальній обрядовості знаходимо у В. Проппа. Кутя, як правило варилась з цілих, не подрібнених зерен – частіше за все з пшениці. В містах, де пшениці зазвичай не буває, її замінив рис. Якщо допустити, що кутя готувалась власне з насінин, ми наблизимось до розуміння цього обряду. Зерну властиво триваллий час зберігати і знову відтворювати життя, примножуючи його. Насінина – рослина – насінина складає одвічне коло, яке засвідчує нескінченність життя[7, с.26].

По-друге, під час Великодніх задушниць, обов'язково присутніми на святковому столі і в пудавках мають бути яйця. В даному випадку яйце також символізує життя. За визначенням В. Проппа, в тваринному світі зерну або насінині, з точки зору селянина, відповідає яйце, якому притаманні ті самі дивовижні властивості, що і насінині: воно зберігає життя і відтворює його[7, с.26].

Таким чином, шляхом споживання даних страв, людина залучається до процесу життя – смерть – життя.

Отже, розглянувши обрядові дії, які здійснюються під час задушниць, можемо визначити їх місце в календарній обрядовості та функціональне значення в суспільному житті.

Визначаючи місце задушниць в календарі, відкривається одна, ясно висвітлена особливість – задушниці завжди відзначаються в важливі перехідні періоди для аграрного суспільства.

Це, зазвичай, "зло време", що несе в собі небезпеку для живих, так як в результаті створеної хаотичної ситуації хтонічні істоти знаходяться в реальному світі[2, с.163].

Календарне розміщення задушниць завжди є поблизу т. з. лоших седмиц (поганих тижнів) протягом року. Саме в цей період і відбувається руйнування границь між світами. Для спільноти живих ці дні сповнені небезпекою яка йде з боку потойбіччя.

Тому, проводячи колективні поминки задушници, родичі померлих намагаються дотримуватись всіх традиційних звичаїв і обрядів, підкреслюючи цим свою повагу до померлих, намагаючись здобути прихильність предків і захистити свої родини від небажаного шкідливого впливу з їхнього боку.

Задушниця вбирає в себе кілька функціональних значень:

– пошана до пам'яті предків і захист живих від шкідливого впливу мер-

твих – апотропейна функція;
– можливість вимолити прощення в Господа за душу померлого – релігійна функція;
– об'єднання общини за територіально-родинною ознакою – соціально-інтегруюча функція;
– Передача від покоління до покоління визначеного культурного коду, освяченого часом: "так робили наші предки, так робимо ми і так потрібно робити вам" – виховна функція.
В силу різноманітних факторів (урбанізація, атеїстичний вплив, економічне становище і т.п.) більшість обрядів зникає з традиційної культури того чи іншого суспільства, однак релігійні уявлення про воскресіння мертвих та християнські норми моралі сильно впливають на збереження задушниць в звичаєвій системі болгар як в метрополії так і серед діаспори в Україні.

Красько Наталья

КОЛЕКТИВНЕ ПОМИНАННЯ ПОМЕРЛИХ В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВІСТІ БОЛГАР ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

В данной статье, на основе оригинального полевого материала, определяется значение коллективного поминовения умерших, как составной календарной обрядности, болгар Северного Приазовья. В сравнительных аналогиях с соответствующими традициями в метрополии, выявлено постоянство коллективных форм поминовения, их место и функциональное значение.

Ключевые слова: Северное Приазовье, болгарская культура, календарные и поминальные обряды.

Krasko Natalya

In this paper, based on original field data, determined the value of collective remembrance of the dead as part of calendar rites, Bulgarians Northern Azov. In comparative analogies with the relevant traditions in metropolitan detected sustainability of collective forms of commemoration, their location and functional significance.

Keywords: North Azov, Bulgarian culture, calendar and funeral ceremonials

Джерела та література

1. Вакарелски Хр. Български погребални обичаи. – С., 1990. – 223 с.
2. Васева В. Задушницата в системата на български народни обичаи. – В.: Етнографски проблеми на народната духовна култура. Т. 3. С., 1994, С. 152-171
3. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва: "Наука"; 1978, – 145 с.
4. Красько Н.С. Особисті записи під час проведення етнографічної експедиції 2009 р. в болгарських поселеннях Приазовського р-ну Запорізької обл.
5. Миглев И. Софинден. София: Академично издательство "Марин Дринов", 2005. – 78 с.
6. Петров П. Обичаят задушница и мястото му в бита на българите // Фолклор и съвременност. – С., 1982. – С.267-270
7. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1963. – 143 с.